

36. Például: MT, *Véget ér az ingyempénz korszaka Európában*, Index.hu, 2018. június 14. https://index.hu/gazdasag/2018/06/14/ekb_qe_mennyisegei_konnyites_lazitas_veget_ert_az ingyempenz_penzpumpa_mi_lesz_most/

37. Mészáros R. Tamás, *Trumpnak igaza van: a németek tényleg nagyon rosszak*, Index.hu, 2017. június 19. https://index.hu/gazdasag/2017/06/19/nemetszag_trump_eu_kereskedelmi_tobblet_folyo_fizetesi_merleg_tobblet_a_nemetek_nagyon_rosszak/

38. A „pénzpumpával” fenntartható gazdasági növekedést nem lehet elérni, mert a több pénz nem tesz minket termelékenyebbé. A „németek” által termelt olcsó javakból pedig mindenki hasznot húz, aki vásárol tőlük.

39. Hayek például többször is ellentmondott önmagának, amikor hosszú élete során bele-belefogott annak elmagyarázásába, hogy miben is nem értenek egyet ő és Milton Friedman (Garrison, *Hayek and Friedman*).

40. Friedrich August von Hayek, *Személyes emlékek Keynesről és a keynesi forradalomról*, ford. Atkári János = Uő., *Piac és szabadság*, itt: 511.

HALÁSZ LÁSZLÓ

Ebben az életben meghalni nem nehéz

KÉNYELMETLEN TÚNŐDÉSEK

11.

Az erőszak–szex–halál ábrázolásának triászán belül az irodalom kedvelt motívuma, hogy kellően morbid legyek, az öngyilkosság. Vajon az öngyilkosságot elkövető irodalmi hősöktől mit tudhatok az emberről (figyelem: az alkotók is azok!) és a művészet hatásáról?

Terjedelmi okokból önkényesen mellőzök egy idevágó óegyiptomi szöveget, miként hanyagolom Vergilius *Aeneis*éből Didó, továbbá Shakespeare *Rómeó és Júlia*, *Antonius és Cleopatra*, *Othello*, *a velencei mór*, valamint *Julius Caesar*éből Cato és Brutus sorsát. Kihívó ereje miatt Goethe *Az ifjú Werther szenvedéseivel* indítok. Amikor a címadó fiatalember megismerte Lottét, ő már Albert jegyese, nemsokára felesége. Werther többször meglátogatta, és megbarátkozott férjével. Megpillantva Albert teltelen pisztolyát, kölcsönkérte, és hirtelen mozdulattal jobb szeme fölött homlokára szorította. Párbeszédük sokatmondó. Már sejthető a tragikus kifejlet.

Az az ember, akit elragadnak a szenvedélyei, elveszti józan eszét, úgyhogy részegnek, örülnék kell tekinteniünk – így Albert. Ezt az előbbieik közül többen is mondhatták volna. Hármunk közül egynek távoznia kell, és hadd legyek az én! Ó, drágám! Ebben a szétdúlt szívben sokszor és dübögve ólálkodott a titkos gondolat – hogy megöljem a férjedet! – téged! – magamat! – Legyen hát! Enyém vagy! enyém, Lotte, örökre. Bűn? Rendben van, megbüntettem magamat érte – olvasta a címzett megrendülve Werther búcsúlevelét. (Az idézeteket gyakran rövidítem anélkül, hogy megtörném a szöveg folyamatosságát.)

Leegyszerűsítés, hogy a viszonzatlan szerelem vezetett Werther döntéséhez. Ha a fiatalember azt érezte volna, hogy érzelmei hidegen hagyják Lottét, alighanem minden másként alakult volna. *Attól tartok, a lebetetlenség fűti annyira a vágyát – a lebetetlenség, hogy magáévá tegyen*, így Lotte mély megértésről árulkodó szavai.

A gyökeres változás minden korábbi irodalmi hőshöz képest, az érzelmes viszony az érzelmi élethez. Werther szótára tele erős és többségében fájdalomteli emóciókkal és van-e fájdalomteli annál, amit a halál hív elő? Átélésére és kifejezésére a zavartalanul beteljesült szerelemnél több alkalmat kínál a nem viszonzatlan, ám reménytelen szerelem. Túlzás volna azt állítanom, hogy Werther azért tért vissza Lottéhoz, mert pontosan tudta, hogy ebben a kapcsolatban találja meg mindazt az ambivalenciát, amire szüksége van. Ami nélkül lelki halott. De ha nem volt választása okainak és következményeinek tudatában, olyan vonzásnak engedett, ami tökéletes alkalmat teremt az önpusztításig heves szenvedély és szenvedés érzelmeinek önkínzó élvezetére. Hamar értesülök, hogy Werther művész szeretett volna lenni. Bár levelei szerint jól forgatta a tollat, kevés volt ahhoz, hogy művésszé váljon – a vele egyidős Goethével ellentétben.

Pontosabban csak egyetlen, bár kétségkívül megrázó, egyéni és kerek művet volt képes megalkotni, megörökítve halálos szerelmét. Ha nem tette volna, a társadalomba jelentéktelenül belesimulóként élhetett volna, akárcsak nemzedéke számos tagja. Így viszont függetlenül viselkedett az előtte kialakított és gondosan szabályozott társadalmi mintáktól. Nem mások által előírt szerepet játszott mások által előírt módon. Miközben kifejezte, kitalálta és felszabadította magát. Nem ő utánzott, hanem akár akarta, akár nem, elérte, hogy őt utánozzák. Valóban, több szentimentális fiatalember felöltötte Werther jellegzetes ruhadarabjait: kék kabát, sárga mellény és nadrág, majd zsebükben a regény egy példányával, hozzá hasonló módon követett el öngyilkosságot.

Lám, lám, mire képes a művészet. Igazán? Minél nagyobb a művészi érték, annál nagyobb a hatás? Erősen kétlem. Durkheim, jó száz évvel később, az utánzásra készítő tényezők jelentőségét kétségbe vonta az öngyilkosságokban. Néhány évtizede azonban egy kutató felfigyelt arra, hogy miután az újságok öngyilkosságokról cseppet sem művészi beszámolókat közöltek, az öngyilkosságok aránya valamelyest megnőtt. Egy „átlagos” celeb öngyilkosságát követő hónapban az arány egy százalékkal nagyobb volt. Ám Marilyn Monroe-t a következő hónapban a szokásosnál tizenkét százalékkal többen követték az önkéntes halálba az Egyesült Államokban. Ha a számítás netán pontatlan, nem változtat azon, hogy a tömegkultúra idoljai meghökkentő modellkövető azonosulást váltanak ki (akár a pusztulásba). A maga idejében, a 18. század vége felé, adott körbe tartozó német fiatalemberek számára Werther tölthette be ezt a szerepet. Mintha ő is hús-vér alak lett volna. Noha ahhoz hasonlóan nem volt mellőzhető az esztétikai megformáltság, ahogy Monroe szuperceleb voltából művészi kvalitásai sem iktathatók ki, a kérdéses hatást mégsem művészete avatott értékelőire gyakorolta. Inkább azokra, akiknek már egy ideje annyira fáj a világ, hogy öngyilkossági készletük voltak. Valószínű, ha a kérdéses impulzus nem érte volna őket, később akkor is kísérletet tettek volna az öngyilkosságra. Különösen a fiatalok sokirányú befolyásolhatóságának ismeretében, azon csodálkoztam volna, ha éppen az érintett terület mentes maradt volna tőle. Hogy indokolt-e az epidémia (járvány) szó használata, azon múlik, mit értünk rajta. Szem előtt tartom, hogy egy svéd közegészségügyi szakértő szerint egy eset nem eset, kettő már sok, három pedig epidémia.

Bovaryné és *Anna Karenina* jól ismert alakjai helyett Kate Chopin *The Awakening*-ének nálunk gyakorlatilag ismeretlen hősnőjére, Ednára összpontosítok. A múlt

század fordulóján a fiatalasszony a presbiteriánus Kentuckyból a katolikus New Orleansba került jómódú férje révén. Két kisgyerek anyja. Nyaraláskor a közeli szigeten egy fiatalember, Robert tanította úszni, de *fékezhetetlen rettegés jött rá a vízben*. Egy éjszaka azonban *birtelen egyedül, merészen és nagy önbizalommal, örömkialtással emelte fel testét a víz felületére. Ujjongó érzés fogta el. Messzire akart úszni, ahová nő előtte nem úszott*. Bár egy gyakorlott úszónak nem volt nagy távolság, *a halált látta maga előtt*. Egy késői este, bár férje nem akarta megengedni, kinn maradt a teraszon, és *abhoz hasonlón érezte magát, mint aki fokozatosan ébred fel egy élvezetes, groteszk, lehetetlen álomból*. Robert társaságában tudatosította, *hogy jelenlegi önmaga mennyire más, mint volt*. Robert elutazott. Edna ráébredt, *hogy belebolondult. Amit érzett egyáltalán nem hasonlított arra, amit férje iránt valaha is érzett*. Másnap *az utca, a gyerekei mint egy idegen világ darabjai jelentek meg a szeme előtt*.

Otthoni teendőit elhanyagolta, festegetni kezdett, hogy művész legyen, de hamar felhagyott vele. *Voltak napok, amikor nagyon boldog volt, anélkül, hogy tudta volna, miért. Máskor azonban boldogtalan volt, és nem tudta, miért*. Vagyódott Robert után. Elköltözött családjától. Robert hazatért, és véletlenül találkoztak. Engedett Edna hívásának, aki *lágyan és élvezettel megcsókolta*. A férfi viszonozta; az egész *tele volt szerelemmel*. Robert bevallotta, hogy azért küzdött érzelmei ellen, mert Edna *nem szabad. Nem vagyok többé férjem tulajdona, aki fölött rendelkezhet* – hangzott Edna válasza. *Szeretlek, egyedül csak téged*.

Tudta, hogy eljön majd a nap, amikor Robert teljesen egyedül hagyja őt. Gyerekei jelentek meg előtte, mintha ellenségei lettek volna, akik legyőzték; akik lelkét élete végéig rabságba döntötték. Ismét a szigeten találok. Gondolkodás nélkül sétált a vízhez. Egyedül volt. *A tenger hangja csábította, suttogva hívta lelkét a magány mélységeibe*. Bár megtalálta régi fürdőruháját, életében először meztelenül állt a szabadban. *Úgy érezte magát, mint egy újszülött. A víz mély volt, átölelte a testét. Abogy úszott kifelé, visszaemlékezett arra az éjszakára, amikor messzire úszott, és félt, hogy nem tud visszajutni a partra. Most nem nézett vissza. Egyre fáradtabb volt. Kezdett süllyedni. Férjére, gyerekeire, elvetélt művészi próbálkozásaira gondolt. Robertre, aki nem ismerte, nem értette meg őt*.

Emma, Anna és Edna hasonló életkorú fiatal asszonyok, akiket ugyan nagy földrajzi és társadalmi távolság választott el, egyaránt a 19. század gyerekei. Mindhármukban közös, hogy férjüket nem igazán ők választották, hogy a házasságuk döntő oka az egzisztenciális biztonságkeresés volt, de érzéki magukra találásuk a házasságon kívül történt, és árát férjüknél is szembeszökőbben gyermeküknek-gyermeküknek kellett megfizetniük. Edna nemi felébredése együtt történt női énjének tudatosításával. Sokatmondó, hogy az óceánnal való megbarátkozás és egyesülés során zajlott le. Freudtól tudjuk, hogy eredetileg az én mindenre kiterjed. A külvilágot csak később választja le magából. Énérzésünk tehát csupán összezsugorodott maradéka egy mindent átfogó érzésnek. Normálisan énünk önállóan, egységesnek, minden mástól elkülönültnek tűnik. De felébredhet bennünk a határtalanság és mindenséggel összetartozás 'óceáni' érzése: az örökkévalóság sejtelme. Egyesülés az (ős)anyával. A szerelem, a vallás és a művészet, legalábbis az élmény csúcspontján, az én és az objektum közötti határt elmoszák. Edna a vallásban és a

művészetben hiába kereste, nem jutott el e csúcsművéhez. A feltámadt szerelem kecsgettette, de mind partnere, mind saját személyes és helyzeti alkalmatlansága megghiúsította. Szándékos beleveszése az óceánba visszatérés az őselembe; Erosz kapcsolódása Thanatoszhoz. Freud immár örökké sajnálhatja, hogy Ednát nem ismerte. Az aszkétát és a hedonistát összeköti a vágy bűvölete. Az egyik mindenáron leküzdeni, a másik mindenáron kielégíteni törekszik. Kettejük közül bizonyára az aszkéta tud többet a vágyról.

Követve az írónt, arra törekedtem, hogy megértsem hősnője körülményeit és szándékait, indítékait és átalakulását. Nem úgy, mint a regény megjelenését követő bírálók, akik szélsőségesen elutasító álláspontot foglaltak el. A) „Nem egészséges könyv, túlságosan erős méreg az erkölcsileg éretlen emberek számára”. B) „Azt gondolhatjuk, hogy Edna öngyilkossága ima, hogy megszabaduljon az ördög-től, aki megszállta”. C) „Rendjén való, hogy az öböl vize bezárult felette, mivel az igaz kikötőtől elsodródott és a megbánás kegyében nem részesült”. D) „A regény vége felé Edna többé már nem tervszerűen, pusztán akarnok módjára viselkedik; már nem felszabadult, pusztán perverz; már nem igazságra törekszik, pusztán rosszindulatú.” Amerikai kollégám (Jeffrey Berman, *Surviving Literary Suicide*) a regényt ismerő száz egyetemistának kérte ki róluk a véleményét. Szinte egyikük sem értett egyet A-val, felük nem értett egyet vagy bizonytalan volt B-vel és C-vel, D-vel is kissé kevesebb, mint egyharmaduk értett egyet. Még ennyien sem, csak egyötödük tekintette Ednát a regény vége felé klinikailag betegnek.

A nagy változás jeleként kétharmaduk azonosult a (mai) értelmezéssel, hogy Edna újonnan felfedezett, megalkuvást nem tűrő identitása mint paradox önmentés vezetett élete feladásához. Így tudott hű lenni felébredt szelfjéhez. Összhangban ezzel, hatvan százalékuk fogadta el, hogy Edna öngyilkossága romantizált. Vajon éppen ezért jelent veszélyt olvasóira? „Arra gondoltam, a rendelkezésemre álló emberek csoportjával elszórakoztatom magamat úgy, hogy odavetem őket egymásnak és meglátom, mi történik. Sose álmodtam, hogy Edna ennyire összezavarja a dolgokat és a saját kárhozátán ügyködik, ahogy történt. Ha a legkisebb gyanúm lett volna, kizártam volna a társaságból. De amikor rájöttem, hogy miféle is ő, már a játék fele lezajlott és akkor már túl késő volt” – jegyezte meg az írónt nem csekély szatirikus éllel. Amikor a napi sajtóban fiatal nő öngyilkosságáról írtak, Chopin változtatott a hangján. „Üzletemberek naponta követnek el öngyilkosságot, mégsem beszélünk öngyilkossági epidémiáról. Miért tartjuk jellemzőnek a társasági nőkre, ha fél tucat nagyon elszigetelt szerencsétlen eldobja az életét? Egy különös öngyilkossági eset pusztán olvasása csak a nagyon neurotikus nőnél okozhatja, hogy életét hasonló módon vesse el. De nem történik meg naponta ugyanez férfiakkal?”

Ma férfiak és nők egyaránt sokkal nagyobb arányban öngyilkosok, mint Chopin idején. Indokolt volt tehát azt is megkérdezni az egyetemistáktól, hogy a regény olvasása okozott-e nekik komoly konfliktusokat vagy zavarokat? Egynegyedük határozott igennel felelt. Ahogy egyik már-már szakértővé avanzsált társuk írta: „Bizonyos, hogy az elnyomás, házassági zűr, veszteségérzés, leválás, romantikus kudarc és öngyilkosság motívumai hatalmas érzelmeket keltenek fel. Hogyan olvashatna bárki is elmélyülten róluk anélkül, hogy valamennyit átélne belőlük? Könnyen lehet, hogy konfliktusok és zavar támadnak benne.” De háromnegyedük attitűdjét az alábbi vélemény

fejezi ki: „Egyáltalán nem zavart, noha voltak konfliktusos élményeim, különösen az öngyilkosság erkölcsi és vallási implikációi miatt. Megpróbáltam egy 19. században élő nőnek a társadalmi felelősségét és korlátait tekintetbe venni.”

A lélektani realizmus mellett szól, hogy az öngyilkosság legtöbb jellemző vonása Edna tétére találó. Elviselhetetlen lélektani fájdalom, a lélektani szükségletek megghiúsulása, megoldáskeresés szándéka, reménytelenség/tehetetlenség, kognitív beszűkülés, a tudatosság fellazulása, menekülés. Ennek ellenére eltűnődhettek Edna sorsának másféle alakulásán, aminek azonban feltétele, hogy az őt körülvevő férfi és női világ, benne ő maga az elejétől kezdve másféle. Paródiának is gyatra – a *New York Times Book Review* egyik száma sajnos komolyan vette – a hiteltelen fordulat azt követően, hogy Edna beúszott az óceánba. „Mintha most végül, újra, valóban felébredne. Nem akar meghalni. Rájön, hogy mekkora értelmetlenség. Visszaindul a part felé, mérlegelve mindent, amit új élete hoz számára: válás, munka, szülésszabályozás, szingli szülő, rövidebb szoknyák. Edna erős csapásokkal úszik azzal a meggyőződéssel, hogy rátalált valamire; inkább úttörő lesz, mint halott.” Ezzel a perspektívával a helyében ismét meggondolnám magam, és ha már benne vagyok úgyis, inkább maradnék a vízben.

Alakjaim nem elmekórtani könyvből léptek ki. Ha olykor kóros vonásaik jelentek meg, nem eredendő belső, sokkal inkább körülményeik kiváltotta reaktív jegyek voltak. Nem így *A homokember* című elbeszélésben. E. T. A. Hoffmann főhőse, az egyetemista Nathanael, illetve Poe *William Wilsonja*. A hasonmás, az álomszerű, a titokzatos kísérteties motívumai az önpusztító halál előhírnökei. Náluk is megrázóbb azonban Maupassant *Horlájának* naplójárója, akit lázas betegség kínoz. *Bekövetkező szerencsétlenségtől vagy a közeledő haláltól retteg*. Lidércnyomás gyötörte, mintha valaki a mellére térdelt volna és meg akarná fojtani. A tengerpartra utazott, de hazatérve ismét jöttek a rossz álmok. *Megőrültem? Képzelnék el valakit, aki alszik, meggyilkolják, és késsel a tüdejében ébred, meg fog halni, és nem tudja, miért*. Vízre akart inni, de megitták. *Ki itta meg? Én? Nyilvánvalóan én. De én vagyok-e én?* Tudta, mi az érzécsalódás, figyelmeztetette hát magát, hogy komoly férfinak ne legyenek érzécsalódásai. Ám hiába. *Meggyőződtem róla, hogy egy láthatatlan lény él mellettem, itt lakik a házamban, éppen úgy, mint én. Nem tudok már semmit akarni; de valaki akar helyettem; és én engedelmeskedem. Valaki diktálja tetteimet, mozdulataimat, gondolataimat. Azt hiszem, mintha kiáltaná a nevét, de nem értem. Horla. Megjelent! Itt van bennem, megölnöm!*

Felgyűjtotta a házát, elmenekülve még a főbejáratot is bezárta. Kívülről figyelte, amint háza leégett. Sikolyt hallott, és a manzárdablakban cselédjei őrjöngő arcát pillantotta meg, akikről megfélemedezett. Egy máglya volt, *melyen emberek égtek, és ő is ott égett a máglyán, ő, ő, a foglyom, az új Lény, az új Hatalmasság, Horla!* Nyomban felébredt azonban benne a kétely. *Megölbette őt bármi is, ami minket megöl? Nem maradt más: magamat kell megölnöm!*

A naplóíró semmi támpontot nem adott, mi okozhatta a hirtelen rátörő rémes üldöztes téveszmét, az elviselhetetlen énmegkettőződést. Maupassant aligha lett volna képes a körkép klinikailag is hiteles megjelenítésére, ha személyesen nem lett volna érintett. Okkal jegyezte meg, azt fogják majd hinni, hogy megbolondult. Önáltatás volt azonban azzal elintéznie, hogy *agyunkban annyi gondolat ötlik fel,*

amit nem tudunk megmagyarázni, annyi ösztönös félelem, hogy úgyszólván ezek alkotják életünk hátterét. Annál pontosabb a későbbi vallomás: *Állandóan hamarosan bekövetkező szerencsétlenségtől vagy a közeledő haláltól rettegek; ez az érzés csakis egy még ismeretlen betegség első jelentkezése lehet, A VÉREMBEN ÉS A HŰSOMBAN BÚJIK MEG A BAJ.*

A művészi ábrázoláshoz nélkülözhetetlen távolságból szemlélt naplóró ugyan nem volt azonos az íróval, de nem is volt olyan távol tőle, mint ahogy az elhárítási folyamat diktálta. Alig több mint fél évtized választotta el öngyilkossági kísérletétől, a vérbaján alapuló végzetes testi-lelki leépüléstől. Horla=hors-là: a világon kívüli, az idegen, szorongással teli víziója tanúsítja, ahogyan az író a rátörő érzelmi csalódásokat, még uralkodva rajtuk, nagyszerű teljesítményé formálta. Megírhatta, de ki nem írhatta magából.

Alig pár évtized (meg egy egész világ) választotta el tőle Kafka *Az ítélet* című elbeszélését, melynek főhőse merőben másféle büntudattal teli öngyilkos komplexusokkal küszködik. *Ödipuszi féltreolvasás* című könyvem önálló fejezetében (A fiú-halál) részletesen vizsgáltam. Most elég annyi, hogy a (leegyszerűsítve: freudi) kísértet, akinek Kafka – mint mondta – leszögezte a létét, s egyúttal védekezett is ellene, az évek múltán sem vesztett erejéből. Az író azonban, ha voltak is öngyilkos gondolatai, nem próbálkozott öngyilkossággal. Mégis áldozata volt ugyanannak a kísértetnek, amitől az önmaga által elpusztításra ítélt életműve létrehozásával sem tudta megvédeni magát.

Nemsokára felbukkant Septimus Warren Smith, Virginia Woolf (*Mrs. Dalloway*) által teremtett alakja. Septimus, ahogy pongyolán szokás mondani: komplett elmebeteg. Harminc év körüli életkora talán az egyetlen, amiben hasonlít a legtöbb megismert hőshöz. A londoni Regent's Park egyik padján ülve pillantom meg, amint a tiszta égen köröző repülőgépet figyeli. *Obó, gondolta, hát ily módon jeleznek nekem. Hangzatok álltak össze, előre megfontolt szándékkal, harmóniákká. Mindez együtt nyilvánvalóan egy új vallás megszületését jelentette.* Hallotta, amint egy veréb csiripelte: *Septimus, Septimus, négyszer vagy ötször egymás után, majd arról énekelt görögül, hogy nincs bűn, hogy nincs halál.* Septimusnál, aki *a legnagyobb valamennyi élő között.* Jelentkeztek a *Láthatatlanok* is, de mindhiába, mert *ő volt a bűnbak.*

Ennyi elég, hogy a látási és hallási érzékszalódások, nagyzasos és önkicsinyítéses téveszmék uralta szerencsétlen a paranoid skizofrénia képzetét felkeltse. Feleségének korábban többször elmagyarázta, hogy milyen rosszak az emberek, és *miért kellene öngyilkosoknak lenniük.* Amikor a lesóványodott ujjáról leesett jegygyűrűt az asszony a pénztárcájába tette, nehogy elveszítse, *Septimus megkönnyebbült, hogy házasságuknak vége. Elvágta hát a kötelet; és ő felröppent, föl a magasba. Egyedül ő volt hivatott arra, hogy megballja az igazságot, megtudja a dolgok végső értelmét.* Mikor egy terrier szaglászni kezdte, megrémült. *A kutya – emberré változott! Hogy lehet az, hogy ő tekintetével átvilágított a testeken, előre látta a jövőt, amikor a kutyák emberré válnak?*

Septimust ötévi gyerektelen házasság után (*Nem lehet mégse örökké csak szaporítani a szenvedést* – érezte, pontosabban: *semmit nem érzett*) felesége elvitte egy neves szakorvoshoz. Septimus, megelőzendő intézetbe szállítását, először egy késre pillantott, de nem akarta bemocskolni, a gázcsövet már későinek találta, a bo-

rotvapengét felesége elcsomagolta, maradt az ablak. Felmászott és *egy erőteljes mozdulattal elrúgta magát, zuhant le.*

Mrs. Dalloway aznap estélyt rendezett, és vendégei között volt az elmeorvos, aki beszélt az öngyilkosságról. Mrs. Dalloway átélte, valósággal *égett a teste.* Úgy érezte, hogy az ő életét elborító *csevegéstől-fecsegtől* az a fiatalember megkímélte magát. A halál *kísérlet az önkifejezésre, a halálban valamiféle ölelés vár.* Ő maga megmenekült. Részvétet nem, mégis valami hasonlót érzett. *Boldog volt, hogy az legalább megtette; eldobta magától, ami eldobható.*

Akárcsak Edna öngyilkossága esetében, kollégám megkérdezte egyetemistáit Septimuséról is. „Semmiképp nem gondolom, hogy gyáva volt, de azt hiszem, hogy több bátorsággal vagy legalább valami szerencsével, képes lehetett volna a túlélés lehetőségének megragadására.” Okkal foglalkoztatta a megkérdezetteket, hogy Mrs. Dallowayban fel sem merült, vajon Septimus betegsége megelőzhető vagy kezelhető volt-e. Különös, hogy bár sohasem találkozott Septimusszal, mégis úgy érezte *valamiképp ez az ő csapása – az ő szégyene.*

A fikción belül tehát egy valóságos öngyilkosság és egy képzeletbeli, amely az előbbivel való azonosuláson alapult. A regény későbbi kiadásának bevezetőjében Woolf elmondta, hogy *az első változatban Septimusnak nem volt önálló léte, pusztán Mrs. Dalloway basonmása; és Mrs. Dalloway eredetileg megölte magát, vagy talán csak meghalt.* Mindez bőven elég ahhoz, hogy figyelmem átváltsam a szerzőre. Woolfra tizenhárom és harminchárom éves kora között négyszer tört rá a kór, ami öngyilkossági kísérletekre készítette. Tizenhárom évesen, nem sokkal anyja halálát követően ugyanúgy az ablakból próbált meg kiugrani, ahogy azt Septimus sikeresen megtette. Több hónapig kezelték. Házasságát követően pontosan azok a tünetek léptek fel nála, amelyeket egy évtized múlva Septimusra vetített ki, azzal a különbséggel, hogy ő ekkor halálos adag veronált vett be, de a gyors gyomormosságmentette. Minden jel szerint bipoláris elmebetegségben szenvedett.

Ha egyáltalán szükségem van annak az evidenciának a megerősítésére, hogy milyen nélkülözhetetlen életeseeménye volt Woolfnak az írás, naplójából idézek. *Most csak élvezem az írást, mert szeretek írni és egyáltalán nem törődök mások véleményével. – A borzalmak tengerébe merülök alá, hogy felhozzam ezeket a gyöngyszemeket, azonban megéri. – Az írás agónia, mégis ez éltet.* Az írás pompás munkaterápia, de nem mindenható. Különösen amikor a betegségnek bensőségesek a gyökerei. Woolf szerint Mrs. Dalloway képviselte az egészséges valóságot, Septimus a beteget. A kettőt ugyanannak a kontinuumnak a végpontjain látta, hiszen többször átélte maga is, ahogy állapota az egyik vagy a másik pólushoz közeledett. Végül, a betegség utolsó nagy rohamában Woolf végzett magával. 1941-ben elküvetett öngyilkossága előtt hátrahagyott levelét így kezdte: *Biztosan érzem, hogy ismét megőrülök. És ez alkalommal nem gyógyulnék ki belőle.*

Férjével együtt olvasom e sorokat *Az órákban*, Michael Cunningham 1998-as művében. A búcsúsoroktól az író visszamegy tizennyolc évet, amikor Mrs. Dalloway megjelent. Az elképzelt Mrs. Woolf kifogott egy jó órát, amikor könnyedén ment az írás, folytatta a *Mrs. Dallowayt*; a hősnő öngyilkosságát tervezgette. Alkotója munka közben mindig félt a visszaeséstől. Valóságos fájdalomkötegek csaptak le fejére. Megszólaltak a hangok. Olykor *baragosak, vádlók, kiábrándultak.*

Máskor mintha szöveget mondtak volna. *Az ablaka alatt rajcsúrozó verébraj a múltkoriban egyértelműen görögül beszélt. Nyomorultul érzi magát.*

Nővére gyerekeivel meglátogatta. Egyikük egy beteg madarat hozott, amelyet a tűre fektetett. Mrs. Woolf látta, hogy a madár már nem élt. *Egy pillanatig ott marad a halott madár mellett. Szeretne odafeküdni a helyére. Hogy ostoba kis tárgyá válon, amit semmi nem izgat.* Új regényéhez nagy reményeket fűzött, de most vérszegénynek tartotta. Sétálni indult. A gonosz hangra, a gonosz fejfájásra gondolt. *A gonosz kiszív minden szépséget a világból, minden reményt, és miután végzett, nem marad más, mint az élőhalottak örömtelen, fojtogató birodalma. A fejfájás nélkül, a hangok nélkül képes szembenézni az ördöggel.* Mrs. Woolf elképzelte, hogy csak ír és ír, ép elmével. Visszaemlékezett, hogy nővérével szájon csókolták egymást. *Elég ártatlan csók volt. Elképzelte Mrs. Dallowayt, aki egy nőt szeretett. Azután elképzelt valaki mást, akiben ott a zseni szikrája, a költészeté, de a világ kerkei maguk alá tiporják. Valaki, aki a szó technikai értelmében elmebeteg, mert mindenben jelentést lát, tudja, hogy a verebek görögül énekelnek.* Mrs. Dalloway viszont épelméjű és szereti mindennapi örömeikkel teli életét, tehát nem neki, hanem a tébolyodott költőnek kell meghalnia. Meglehetősen könnyű a jövőbe látni, amikor az ténylegesen már megtörtént.

Nicket orvos apja elvitte egy indián nő szüléséhez. Döbbenetükre az asszony férjének a torka az egyik fülétől a másikig át volt vágva.

– *Miért ölte meg magát, papa?*

– *Nem tudom. Nem bírta a dolgot, azt hiszem.*

– *Sokan megölik magukat, papa?*

– *Nem nagyon sokan, Nick.*

– *Nehéz meghalni, papa?*

– *Nem, azt hiszem, elég könnyű, Nick* – olvasom a párbeszédet az *Indián tábor* című elbeszélésben, amelyet a kezdő író Hemingway lényegében Woolf regényével egy időben publikált. Hemingway apja ugyancsak főbeelötte magát. Gyötrelmes emléke kísértett az *Apák és fiúk* című elbeszélésben. *Csapdába esett, úgy halt meg. Nick hosszú ideig nagyon szerette apját.* Visszaemlékezett korábbi eseményekre, amit megdöbbenő vallomás követett. *A pajtában ült, a nyitott ajtóban, töltött s felhúzott puskájával a kezében, s nézte az apját, aki a verandán ült és újságot olvasott, s azt gondolta: 'Most a pokolba küldhetném. Agyonlőhetném.'* De aztán kis híján rosszul lett arra a gondolatra, hogy a puska a kezében az apja ajándéka. Ahogy az egyik amerikai értelmező megjegyezte, az apagyilkosság képéből arra lehet következtetni, hogy Nick olyan bűnösnek érezte magát, mintha ő húzta volna meg a ravaszt, amikor apja öngyilkos lett, és tette nehezzé, ha ugyan nem lehetlenné, hogy apja halálát meggyászolja.

Nagyjából akkortájt, amikor a fenti elbeszélése megszületett, az író anyósának írt levelében arról számolt be, hogy nem tud aludni, de egyébként jól van, majd következett a meghökkentő folytatás: *Sobasem jött eddig rám a régi öreg melankólia, de örülök neki, mert így legalább megértem, hogy emberek min mennek keresztül. Toleránsabbá tesz az iránt, ami apámmal történt.* A tolerancia azonban nem volt túlságosan tartós, de hogyan is lehetett abban az enyhén szólva bizonytalan lelkiállapotban, ami Hemingwayt érett férfikora legjobb éveiben is jellemezte. Dos

Passosnak szinte ugyanekkor küldött levele szerint: *Hatalmas ürességet éreztem és nemléte, mintha valaha is tudtam volna baszni, meg írni és minden maga volt a balál.* Fél évvel utóbb, egy másik író társának tele lelkesedéssel kezdte vadászsikereinek felsorolását, majd hirtelen jött a fordulat. *Szeretem nagyon az életem. Olyannyira, hogy nagy felháborodás lesz, amikor agyonlövöm magam.*

A néhány évvel utóbb írt *Akiért a harang szól* fiatal amerikai főhősének, az író képzeletbeli alteregójának, Robertnek elismerően mondta egy idősebb cigányasszony:

– *Az apád még most is részt vesz köztársasági ügyekben?*

– *Nem. Már nem él.*

– *Megmondhatnád-e, hogyan halt meg?*

– *Agyonlőtte magát. De nem beszélhetnénk valami másról* – zárta le hirtelen fordulattal a témát. Eszembe juttatja, hogy végigolvastam egy kötetet, amely Hemingway meglehetősen számú interjút gyűjtötte össze. Csak egyetlen alkalommal említette, hogy apja öngyilkos volt. A kérdésre, hogy bátor tettek tartja-e, megrázva fejét, tagadón válaszolt. *Bizonyos fajta önteltség és másokkal nem törődés jellemezte.* A harag megakadályozta, hogy apja helyébe képzelje magát. Egy alkalommal meg is jegyezte, hogy *apám öngyilkossága a legjobb történet, amelyet sosem írtam meg.*

Robert közel háromszáz oldallal később egy belső monológban újra felveszi az elszakított fonalat. *Mikor apád agyonlőtte magát ezzel a pisztollyal és téged hazahívtak az iskolából, a temetés után a coroner ezekkel a szavakkal nyújtotta át neked a fegyvert:*

– *Bob, azt hiszem, a pisztolyt meg akarod tartani.* De ő másnap egy barátjával kilovagolt a tengerszemhez, lehajolt, hogy megláthassa arcát a víz színén, majd bedobta a fegyvert.

– *Tudom, miért tetted ezt az öreg pisztollyal* – mondta barátja.

– *Helyes, akkor ne beszéljünk róla!*

Az író azonban visszatért apja tettéhez. *Sosem fogom elfelejteni, mennyire kétségbeestem, mikor rájöttem, hogy cobarde volt. Mondd csak ki angolul! Ha nem lett volna gyáva, szembeszállt volna azzal az asszonnyal. Vajon én milyen lettem volna, ha más nőt vesz feleségül? Hemingway több levelében anyját okolta, hogy apját elpusztította, és öngyilkossága miatt nem érzett lelkiismeret-furdalást. Gyűlölöm anyámat és ő is gyűlöl engem. Apámat öngyilkosságba kergette. A maga módján, egy szuka volt.*

Robertet, készülve az ellenséges terepen a híd felrobbantására, *apjának emléke megzavarta.* Megszállottként kívánta bebizonyítani magának, hogy az ő sorsa más, mint apjáé. Miután sikerült a robbantás, csodálkozik, hogy nem pusztult el. *Úgy érezte, megérett a balálra.* Utóbb súlyosan megsérült a bal lába. Úgy döntött, hogy hátramarad. *Magadért nem tebetsz semmit, de talán a többiekért igen.* Félt, hogy kínjában elájul, de nem akarta lerövidíteni szenvedését. *Jöjjenek már végre – mondta magában. Nem szeretném az apám példáját követni.*

Az öngyilkosság a legváratlanabb helyeken is feltűnt Hemingway munkáiban. A harmincas években a bikaviadalnak szentelt könyvében (*Halál délután*), a bika előtt magát megadó matadorról azt találta mondani, hogy *a tömeg nem érzett iránta több szimpátiát, mint egy öngyilkos iránt.* Majd azzal egészítette ki, hogy *nagyon érdekel az öngyilkosság.* Ekkortájt írott *Tiszta, világos kávéház* című elbeszélésében két pincér beszél egy öreg vendégről.

– *Múlt héten öngyilkos akart lenni.*

– *Miért?*

– *Semmiért.*

– *Honnan tudja, hogy semmiért?*

– *Hát pénze van bőven.*

A fiatalabb pincérrel szemben az idősebbiknek nem okozott nehézséget felfogni az öregember kétségbeesésének a közvetlen anyagiaknál mélyebb vonatkozásait. Egzisztenciálisan a *semmi* a jelentés és a világegyetem rendjének hiányára, spirituálisan a *nada*-ra, az isten és a megváltás reményének elvesztésére utal. Pszichológiailag a bénító félelemre, a depresszióra, a magányosságra és az álmatlanságra. *Én is szeretek sokáig maradni a kávéházban, mint annyi más. Nekem is kell a fény éjszaka* – vallotta az idősebbik pincér. Állapotát: menekülést az otthonában rátörő lelki kínok elől az elbeszélés végén nagyobb nyomatékként a mindentudó elbeszélő írja le. *Egy tiszta, világos kávéház. Most nem gondolkozik tovább, hazamegy. Fekszik majd hanyatt az ágyában, s végül, mire kivilágosodik, elalszik.*

Hemingway apja a rátörő depresszió hatására hasonlóképpen egyre inkább magába zárkózott. Fia – ebben nem volt egyedül – elhárította annak mérlegelését, hogy apja öngyilkossága miként függhetett genetikai tényezőktől (is). Amikor néhány évvel idősebben, akárcsak apja, a fegyvert ő is maga ellen fordította, apja betegségének összes tünetétől szenvedett. Rendezetlen magas vérnyomás, álmatlanság, enyhe cukorbetegség, üldöztetéses téveszme és súlyos depresszió. Megtetézve alkoholizmussal, májelégtelenséggel. Ebben az állapotban hogyan mehetett volna az írás? És ebből a mély depresszióból már nem tudott újra átlendülni mániás állapotba, amelyben kreativitását gazdagítón volt képes az öngyilkosság képzetét művé formálni. Az elektrosokk-kezelések csak rövid ideig segítettek. Minden eddiginél erősebben kellett átélnie, hogy az öngyilkosság nem a műveiben megörökített macsó kiállástól idegen puhányságról szól. Sokkal inkább elviselhetetlen lelki fájdalomról és teljes reménytelenségről. Annyira elütött attól a hősképtől, amelyet Hemingway magáról sikeres kompenzációként kialakított, hogy a tettét követő napokban-hetekben a véletlen baleset fegyvertisztítás közben valószínűbb haláloknak tűnt, mint a megtervezett öngyilkosság.

*Akkor valami lehajolt fölém, megragadott és rázni kezdett, mintha a világvége jött volna el. Vii-ii-ii-iiij! – süvített a hang a szikráktól ropogó kékes levegőben, és minden egyes villámcsapás iszonyú erővel vágott belém. Miféle szörnyű bűnt követtem el? – az elektrosokk-kezelésről azonban nem Hemingway, hanem az ő halálát követően két évvel később az ugyancsak amerikai Sylvia Plath *Az üvegburájának főhőse* számolt be. Esther ígéretes egyetemi hallgató, ösztöndíjas, irodalmi újság szerkesztője volt, tele költői ambíciókkal, mielőtt a depresszió magához rántotta volna. Nem tudott elaludni, enni, olvasni és írni sem. Felkelni sem volt kedve. Kétségbeesett anyja vitte a pszichiáterhez. Esther figyelmét felkeltették az öngyilkosságokról szóló újságcikkek. A saját fényképét odatette egy öngyilkos lányé mellé. *Összeillett a kettő: a száj, az orr. Csak a szemek különböztek. Az én képemen nyitva voltak a szemek, míg az újságbeli képen lehunytva. De tudtam, ha valaki felbúzná hüvelykujjával a halott lány szemhéját, ugyanaz a halott, sötét, üres tekintet meredne rám, mint a fényképszemekből.**

Sorra vette az öngyilkosság változatos módjait, de egyik kivitelezéséhez sem volt elegendő ereje vagy szerencséje. Kisgyerek, amikor apja meghalt, akinek ő volt a kedvence. Most ellátogatott a sírjához, ahová anyja nem engedte, és elgondolta, hogy mennyi mindent tanulhatott volna apjától. Hosszas keresés után pillantotta meg apja sírkövét. *Eszembe jutott, hogy eddig még sosem sirattam meg apámat. Arcomat a sima márványlapra hajtottam, belezokogtam veszteségem kínját a hideg, sós esőbe.* Újabb, a korábbiaknál súlyosabb öngyilkossági kísérletét követően egy intézetben ébredt fel. Itt az elektrosokk-kezelés kíméletesebb volt. *Mo-csármély álomból bukkantam fel. Mintha megtisztultam volna minden forróságtól, félelemtől. Meglepően nyugodtnak éreztem magam. Az üvegbura pár méternyire lebetett fejem felett.* Anyja örömmel látta, hogy lánya jobban lett, és azzal biztatta, hogy úgy tesznek, *mintha az egész csak egy rossz álom lett volna.*

Amikor az orvosi bizottság szabadulásáról döntött, *biztonságérzet helyett csupa kérdőjel meredezett előttem. Felálltam, s elindultam a kitárt ajtó felé. És minden szem és minden arc felém fordult, én pedig távirányításukat követve, mintha varázsfontalon búznának, beléptem.* A kép amilyen szemléletes, olyan riasztó. A kilépés valójában belépés. A kitáruló szabadság kontrasztjaként ott lebeg feje felett Damoklész kardjaként néhány méternyire az üvegbura. Ki tudja, mikor zárul rá, megfojtva őt. Nincs nagy kedvem elképzelni Esther jövőjét. Pontosabban megalkotóját, aki a regényt egyébként először álneven publikálta. Alig három hét múlva öngyilkossággal zárta életét. A sütőbe, ebbe az alkalom adta üvegburába dugta a fejét, míg az ömlő gáz belélegzése meg nem fojtotta. Estherhez hasonlóan Sylvia is egy kiváló amerikai egyetemen volt ösztöndíjas, irodalmi újság szerkesztője, írt több mint ígéretes költeményeket – és követett el húsz éves korában öngyilkossági kísérletet, ami után analitikus kezelés következett. Esther apjához fűződő kapcsolatánál Sylviáé bonyolultabb: egyszerre apja és önmaga ellen fordított ellenségességgel, agresszivitással teli, ahogy verséből (*Apu*) kitűnik.

*Apu, most megnézheted.
A képen ahogy megőriztelek
Állad, nem lábad volt hasított,
De éppúgy ördög vagy, mint a sötét
Ember, aki ketté-
Harapta piros kis szívemet.
Tízéves koromban temettek.
Húsz, hogy meghalni próbáltam,
Hogy ott legyek újra veled, veled.*

*Kettőt öltem volna veled –
A vámpírt aki a véretem
Szívta nevedben egy éven át,
Hét éven át, most tudod legalább.
Apu, most megnézheted.
Apu, te rohadt, végeztem veled.*

Ha ennyi nem volna elég a gyötrelmes ödipális ambivalenciából, vádból és önvádból: *nyolcéves korom után már nem ismertem az apai szeretetet. Gyűlöltem a férfiakat, mert nem maradtak velem és nem szerettek úgy, mint az apám. Elvesztettem egy apát és szeretetét, túl korán: ezért baragszom anyámra, érzem, hogy úgy érzi, én öltem meg apát.* Férjét apja megfelelőjének tekintette. *Hüülnkedéseinek földözött képei visszabangozzák félelmemet, amit apámnak anyámban és a Halál Asszonyához való viszonya keltett bennem.* Freud *Gyász és melankóliája* olvastán hozzátette: *Majdnem pontos leírása az én öngyilkossággal kapcsolatos érzéseimnek és az okoknak: az anyámról magamra vetített gyilkos impulzus akadályoz engem az írásban.*

Helyzete alkalomadtán ennél is rendkívülibb. *A téboly megakad torkomon, de amint írni kezdek, szétfoszlik és betűk alakját ölti: az írás mint terápia?* A kérdőjel jogos. Amit nem lehet meggyógyítani, azt nem lehet meggyógyítani. De ami egyfelől gátolta az írásban, másfelől nyersanyaggal látta el, és amíg úgy-ahogy el tudta viselni állapotát, serkentette. *Úgy érzem magam, mint Lázár (Lazarus): a történetnek olyan bűvereje van. Föltámadtam halottaimból, sőt az öngyilkosságban, a balál közelségének szenzációértékében még menedéket is találtam, rögzítette említett öngyilkossági kísérlete után három évvel, egyúttal előrevetítve a jövőt. (Naplók)*

*Hát újra megtettem.
Tízévenként egyszer
Ez sikerül.
Halni
Művészet, mint akármilyen más
Hát én nagyon jól csinálom*

*Úgy hogy olyan, mint a pokol.
Olyan való, mi itt honol
Tisztára mint egy hivatás.
(Lady Lazarus)*

Több kritikus szerint Plath lidércnyomásos szenvedéseinek tanújává teszi olvasóit. Szadisztikus voyeurré, aki a másik kínjait alakítja át élvezetté. Valóban kérdés, hogyan képes az áldozat fájdalmát anélkül átélni, hogy maga meg ne sérülne? Hogyan képes a karikatúrának és a paródiának Plath választotta distanciáló eljárásaira válaszolni? Egyáltalán, akármelyik tekintetbe vett mű esetében, hol vannak az empatikus olvasásnak a határai?

Kollégám egyetemista hallgatóinak két feladatot adott. „A *Lady Lazarus*ban Plath megfigyeli: *Rostok milliószaám. / És a mogyorószabáló tömeg / Tódul be látni / Hogy kezem-lábam kibontják – / A nagy sztriptíz.* Ha ezeket a sorokat allegóriaként értelmezzük, vajon az irodalmi öngyilkosságok olvasói általában és Plath késői költészetének olvasói különösen, a mogyorószabáló tömeg helyzetében találják magukat, voyeurként nézve a művész szenvedését? Ha így van, amikor Plath azt írja, *Ara van ám / Ha látják sebeim, ára van ám / Ha szívverésem ballják* – mi az az ár vagy költség, amit az olvasónak fizetnie kell?”

Néhányan így vallottak: „Függetlenül a költő későbbi öngyilkosságától, az olvasók úgy tekintették költészetét, mint szép és művészi formát, és örültek, hogy elolvashatták. – Plath több, mint öngyilkossága, és költeményeiben több van, mint szenvedése. – Voyeurizmus csak akkor lép fel, amikor nem műveit olvasom, hanem életéről olvasok vagy hallok. Ami a költséget illeti, az abból áll, hogy nehéz kérdésekkel és érzésekkel kerülök szembe, de ez a javamra válik, tehát nem törődöm, hogy fizetnem kell érte.”

Velük ellentétben voltak, akik nem haboztak beismerni zavarukat, amit a költeményből sugárzó erőszak okozott. „Igen, voyeur vagyok, amikor olvasom Plath művét. Vagy talán nem pontosan; mert Plath kívülre helyezte magát (azaz költeményeit), hogy láthatók legyenek számomra. De az ára mégis a bűntudat. Az egészséges énem bűnösnek érzi magát Plath szenvedése miatt. – Ha a szóban forgó sorokat az olvasás allegóriájaként értelmezzük, úgy az olvasó, a közönség tényleg mogyorózábaló tömeg. A költő szenvedése a mi szórakozásunk. – Igen, úgy hiszem, hogy a legtöbb olvasó ezért vonzódik ehhez a nőhöz és költészetéhez. Bizonyos értelemben irodalmi mentőkocsi-kísérők vagyunk, elborzadva, mégis möhő szemmel nézve a tragikus látványt. Az olvasónak osztoznia kell Plath keserűségében és öngyűlöletében.”

Más a helyzet, ha a beleélés a szenvedésbe az én és a másik közötti távolság leszűkítéséhez vezet. „Akik viszonyítják Plath élményeit azokéhoz, akik maguk is szenvednek, azoknak e költészet saját érzelmeik közvetítője. Ők nem mogyorózábalók, ellentétben azokkal, akik képtelenek a viszonyításra és megértésre, akik kívül állnak a szenvedésen. Plath megveti azokat, akik odalökik őt, hogy a halál pornográfijának láthassák.” Mivel a legtöbb megkérdezett nem igazán tudta, milyen az a súlyos depresszió, ami öngyilkosságba kerget, és általános élettapasztalata is szűkös volt, belátása korlátozott. „Vannak napok, amikor csapdában érzem magam és ellep a szemét. Úgy érzem, hogy mindenki közömbös számomra és valami nagy dolog hamisan vádol. Ördög, isten? Azonban nem soká tart ez az érzés. Jönnek a segítők. De talán Plath esetében nem volt ilyen segítő: se barát, se pszichiáter.” Mások, éppen ellenkezőleg, a pszichiáterekben fedezik fel a felelősöket. Ők akadémikus tudósokként „mohón rávetik magukat Plath részekre hullott darabjaira, hogy elemezzék. Ők a mogyorózábalók, akik gyűjtögetik kimúlásának emlékeit, megfedkezve az ember pokoli szenvedéséről, amelyen keresztülment.”

Nemhogy egy író, de egy festő vagy zenész életművének is részei a naplói, levelei. Még ha netán pikáns életrajzi intimitásuk miatt nagyobb érdeklődést keltenének fel a mogyorózábalókban, mint a jelentősebb befogadói felkészültséget követelő alapművek. Plath annyiban állít különös feladat elé, hogy élete legutolsó szakaszában írt egyetlen regénye, meghatározó költeményei, naplójegyzetei (meganyjának címzett levelei) és mindtől elválaszthatatlan öngyilkossága(i) megbonthatatlan egységet alkotnak. Felismerve, szüntelen ambivalenciája ellenére publikussá kívánta tenni, mindenkinek elmondva, ami senkinek se mondható el. A legkevesebb, hogy mindkét (töredékesen idézett) vers akárhánnyadik olvastán futkos a hátamon a hideg. Ennyire alanyian és mégis tárgyyszerűen, ennyi haragot sűrítve és mégis öniróniával telten, ennyi mindent szétdőlvő érzelemmel és mégis fölényes formaérzékkel, ennyi egyetemes kinnal és mégis kivételesen eredeti módon Plath

közel a lehetetlen fölé emelkedett. Röviddel azután, hogy apapótlék-férje elhagyta őt és két gyereket, és alig pár hónappal végzetes tette előtt képes volt feljutni a csúcra. Mi más ez, mint maga az egészség? A rövid időre visszanyert, de időlen-né váló egészség. Korábban oly bizonytalan önértékelése is pontos lett. *Zseniális író vagyok. Életem legjobb verseit írom, híressé teszik majd nevemet.*

„A *Látható sötétség* volt az első könyv, amit William Styrontól olvastam, és azután is ez marad számomra a legimpresszionálóbb, hogy több regényét elolvastam” – így az egyik hallgató. „Több mint öt éve küszködöm depresszív betegséggel és Styron segített érzéseimet és gondolataimat áttekinteni. A magány az egyik legszörnyűbb része a depresszióknak.”

A könyv több mint két és fél évtizeddel Plath öngyilkossága után jelent meg. Azt a végül is sikeres küzdelmet írta le, amelyet a regényíró az öngyilkossággal kísértő depresszió ellenében folytatott. Paradox módon éppen akkor tudatosult benne az érzés, hogy *nem érek semmit*, amikor egy jelentős díjat adtak át neki. *A kedélybetegség titokzatosan gyötrő, majd hógynem érthetetlen mindazoknak, akik szélsőséges formájában nem tapasztalták meg.* Az alig elviselhető tünetek között *mindenekelőtt a fojtogató szorongás* (Plath által is használt metafora) jelent meg. *Éreztem, hogy szétűszik a két szemem, szótagokra töredezik a beszédem.*

Az öngyilkosság nem dicső tett, akkor sem, ha kiemelkedő kvalitású írók követték el. De a Primo Levi öngyilkosságát követő negatív visszhang okkal döbentette meg Styront. A rosszállással elegyes értetlenség azt fejezte ki, mintha a náci kezze közt oly sokat elviselt Levi most leplezte volna le gyarlóságát. Intő példa a Jeszenyin-Majakovszkij páros. Mivel két vers a koronatanú, félbeszakítva az amerikai író, töredékesen megidézem őket. *Ne borgaszd a fejedet, / hiszen nem új dolog meghalni a földön, / és nem újabb, persze, élni sem* – olvashatók Jeszenyin, vérével írt búcsúversének sorai. *Talán ha akad az Angletterre-ben tinta, / ereit akkor nem vágja fel! / Ebben az életben meghalni nem nehéz. / Élni az életet sokkal nehezebb* – válaszolt Majakovszkij, hogy azután öt évvel később, nem igazán próféta-ként, kövesse költőtársát. (Pedig a fejlődés jelei látványosak. A 17. század közepe táján Franciaországban a sikertelen öngyilkosság még halálbüntetéssel járt. Isten és ember elleni felségsértési bűntettek egyike volt. Az öngyilkosságot megkísérlőt nemsokára már nem ítélték el, hanem elzárták, hogy ne ismételhessen meg tettét. Keze mozgását is megakadályozó ketreche tették, amelynek félhold alakú nyílása volt a fej számára.)

Styront hatvanadik évében terítette le a depresszió. *Vihar a javából, de a sötétség gomolygása. Szürkén szemerkélő iszonyat. Van valami színpadias az egészben, s az elkövetkező napokban, mikor egykedvűen készülődtem a megsemmisülésre, nem tudtam a melodráma bangulatától szabadulni, mely melodrázában én, az ön-gyilkolás leendő áldozata vagyok az egyetlen színész, egyben az egy szál néző is.* Meghatározónak fogadta el súlyos gyermekkori veszteségét, a bevégezetlen gyász munkát. Mindenesetre Woolf, Hemingway és Plath élete és munkássága nem szól ellene.

Számomra a legfontosabb azonban, ami e vékony kötet végére maradt. Styron felhagyott az ivással, és amikor a kórházi kezelés nyomán állapota javulni kezdett,

ráébredt, *hogyan tapadt meg szorosan a depresszió életem peremvidékén. Az öngyilkosság visszatérő témája könyveimnek – három szereplőm öli meg magát. Megütődtem, milyen pontosan teremtettem meg a depresszió tájképét ezeknek a fiatal nőknek a tudatában.*

Legkorábbi regényének, az ötvenes évek elején megjelent *Feküdj le sötétben* fiktív hősei a klinikai depresszió mindazon tüneteit felmutatják, amelyeket több évtized múlva nyers közvetlenségükben személyesen tapasztalt meg. Az anya annyira szenvedett a házasságban, hogy egy alkalommal öngyilkosságot kísérelt meg. Az apa alkoholista, aki kész *félhalálra imádni* szépséges lányát. *Nézd Aput. Én úgy szeretem. De engem elveszített. A drága. Azt hiszem valami freudi érzelmi kötelék van kettőnk között. Csak Anyát ne vette volna el* – vallotta a fiatal, ugyancsak alkoholista és zavart lelkű Peyton. *Jó itthon lennem, de érzem, hogy ettől úgy tűzbe jöttél, hogy megfojt a füstje.* Kétévi házasság után férje otthagya, mert *legszívesebben mindenkivel lefeküdnél, aki nadrágot visel.* Hiába könyörgött férjének, hogy jöjjön vissza: *közel vagyok ahhoz, hogy megfulladjak.* Lelki betegsége szorosan kapcsolódott a vízbe fulladás és a megfojtás képzetéhez. Mielőtt kiugrott egy épület tizenkettedik emeletéről, belátta, hogy nem a férje *taszította el, én taszítottam el őt, s megtettem az első lépést, annyira vágyott, sóvárgott halálom felé.*

A két és fél évtizeddel későbbi *Sophie választ* elején mintha Peyton öngyilkossága ismétlődne meg, kissé módosítva. Az elbeszélő korábbi szépséges szerelmének, Máriának a halálhírét olvasta. Manhattanban ugrott ki egy emeleti ablakból. Peytonhoz hasonlóan nem tudták azonosítani, tömegsírba került, majd hetekkel utóbb földelték ki és temették el szülőhelyén. *Nyilván tudod, Maria Hunt tragikus családból származik* – tájékoztatta levelében apja. *Martin Hunt iszákossággal küzdött, anyja viszont kérlelhetetlen erkölcsi követelményeket támasztott, kivált Maria iránt.*

A futólag említett öngyilkos női sorsot a regény merőben más élettörténetű főhősnőjének öngyilkosságával a mindkettejüket ismerő elbeszélő kötötte össze. Brooklynban találkozott Sophie-val. *Mariaival való távoli, mégis szembeötlő hasonlósága* ragadta meg, *az arcán tükröződő elkeseredés is olyan lehetett, amilyennel Maria zúdult be a halálba.* Sophie titka lassan tárult fel. A bevándorolt katolikus lengyel Sophie-t a megszállt országban a németek letartóztatták. Sophie fiú- és lánygyerekével Auschwitzba került és egy ittas német orvos választásra kényszerítette: csak az egyik gyereket tarthatta meg, a másikat órákon belül elgázosították. Sophie a nagyobbikat, a fiút tartotta meg; mire szabad lett, már róla sem tudott semmit.

Nem az a meghökkentő, hogy Sophie többször meg akarta ölni magát, hanem hogy mekkora életerő és szerelemvágy segítette túlélését. Amikor olyan messzire beúszott az óceánba, ahonnan már nem lett volna ereje kiúszni (vö. Chapman Ednája), az elbeszélő mentette meg. Ekkor mondta el Sophie, hogy *mintha időről időre rám jönne, hogy most legyen vége.* Egyszer egy kápolnában gondolt arra, hogy *ott emészteném el magam, mert engem már nem érdekelt más Auschwitz után abból, hogy van-e Isten, nincs-e.* De képtelen volt az ereit megfelelően felválni. Életben a szerelem tartotta, ami egy rendkívül intelligens, de paranoiáján egyre kevésbé uralkodó, kábítószeres férfihez kötötte. Sophie ezúttal tudatosan belső kényszerek hatására választott rosszul. Sophie-t a beteg férfi időnként leplezetlenül feltörő halálvágya is vonzotta. Együtt mérgezték meg magukat.

Auschwitz-cal vívódott B. is, Kertész Imre: *Felszámolás* című utolsó regényének hőse. Ő az elbeszélés ideje előtt évekkel lett öngyilkos. Talán *filozófiai öngyilkosságot* követett el; gyakran emlegette, hogy mindnyájan *Auschwitz* – B. itt született –, *meg az utána következő negyven év túlélői vagyunk*. A szerkesztő-barát visszaemlékező biztatására sem írta meg történetét, mert *giccsesnek, egyszeri üzemi balesemnek* tartotta. Lakásában ott volt a *FELSZÁMOLÁS* című 1990-ben játszódó komédia (tragédia), amit valószínűleg közvetlenül öngyilkossága előtt fejezett be. Utolsó szeretőjére hagyott egy búcsúlevelet. *El kell tűnnöm innen, mindazzal együtt, amit magamban hordozok, akár a pestist. Már életem során halott voltam. Majdnem meggyilkoltak és majdnem gyilkos lettem.*

A visszaemlékező felkereste B. korábbi, orvos szeretőjét, akitől megtudta, hogy a morfinista B. fokozatosan gyűjtve a szert, készült a halálra. A nő utóbb férjének vallotta be, hogy B. megbízásából elégette regényét. Egy férfi és egy nő története volt. A nő gyerekekre vágyott, a férfi nem. A nőt már-már öngyilkosságba kergette, de a végén ő lett öngyilkos. Auschwitz miatt nem volt *szabad* gyereket akarnia. *Egészen rendkívüli érzéke volt a kínos élmények felidőzéséhez. Az auschwitzi létmód avatott és kizárólagos művésze volt. A saját életében akarta rajta kapni Auschwitzot. Önmagán akarta regisztrálni a pusztító erőket, a túlélési kényszert.* Mielőtt a lángokba dobta a kéziratot – folytatta vallomását a nő – újból elolvasta a búcsúlevelet. *A megélt és megszenvedett felbatalmazás alapján számodra, egyedül a te számodra, visszavonom Auschwitzot.* A férj rádöbben, hogy két félzsídó gyereke nem tud semmit. *Ki fog nekik Auschwitzról mesélni?* Neki kell megmondania, hogy zsidók; *ne a rettegést tanulják*, miközben máris retteg az egésztől.

Az előttem lévő regény utolsó oldalán a visszaemlékező számítógépének képernyője villódzott. Egy félbehagyott műveletből fennmaradó *Következő lépés./Mégse* arról tanúskodik, hogy B. barátja belátta, nem tud mást tenni, mint lemondani arról, hogy elbeszélésének olvasóját legalább valami halvány reménység felviláglásával kecsegtesse.

Kényelmetlen tűnődéseimből hogyan maradhatna ki az öngyilkos iszlám terrorista, Updike *A terrorista* című regényének főhőse, Ahmad? Négyezer kiló alumínium-nitráttal megpakolt teherautót csúcsforgalomban kell bevezetnie a New York központját a Hudson folyó alatt New Jersey-vel összekötő Lincoln alagútba. Ha a fal netán nem omlana össze, a szellőzőrendszer akkor is elpusztul, és mindenki megfullad. *Az imám behunyja szemét a szent önkívületben. Alárendeljük magunkat Istennek, egyek leszünk vele, és egymással. Azonnal átkerülsz a Paradicsomba. Micsoda végtelen öröm az! A tárgyi bizonyítékok inhumálódnak.*

– *Inhumálódnak* – ismétli Ahmad.

– *Te nem leszel ott, hogy bármit érezz. Te abban a pillanatban Dzsannabban leszel, a Paradicsomban, és láthatod Isten elégedett arcát.*

Az öngyilkosság kizárólag emberi, ha tudatos, célkitűző lelki tevékenység következményeként határozom meg. Ám ha pusztán önpusztító aktusnak fogom fel, állat és ember hasonlóan jár el. Amikor a lemmingek túlszaporodnak, nem jutnak táplálékhoz, kénytelenek új területre szétszóródni. Eközben folyóba ugranak, és bár messzire képesek úszni, a víz sodrásában számosan elpusztulnak. Kuttyák gazdájuk halálát követően visszautasítják az eledelt, ami olykor halálukhoz vezet. Betegség,

öregség, sérülés, tájékozódás elvesztése lehetséges oka állatok halálának is. Akár önsebesítő viselkedés révén, amilyen a madarak tollkitépe. Eltérő némely hangyafélék bizonyára genetikailag programozott önfeláldozása a kolónia javáért. Fenyegetés esetén mérgező ragadós anyag kibocsátásával felrobbantják magukat, avagy a behatólók előtt lepecsételik a bolyt, és a kinnmaradók elpusztulnak. Az öngyilkosság kockázati tényezői: agresszivitás, impulzivitás, ingerlékenység és reménytelenség mint a sokkoló inger előli menekülés tanult tehetetlensége. Meghatározott szerekek kísérleti célból patkányoknál is létre lehet ezeket hozni, illetve genetikailag hajlamosakat ki lehet válogatni, majd antidepresszánsokkal csökkenthetők a tünetek.

A művek több mint egyharmadában az öngyilkosság elsődleges oka endogén eredetű elmebetegség(re való hajlam), jobbára depresszió, kevesebb mint egyharmadában szerelmi konfliktus. Kettőben a súlyos traumát kiváltó szülő-gyerek kapcsolat, kettőben a feldolgozhatatlan társadalmi trauma, egyben a halálos ítélet előli menekülés, egyben a vallás képviselőjének sugalmazása. A többiben nem tárul fel egyértelmű ok, de a depresszív jelleg tagadhatatlan. A szerzők között többen lettek maguk is öngyilkosok. Az ő esetükben kétségkívül szoros az összefüggés személyes életútjuk és megidézett alkotásaik sajátosságai között. Nem így azonban a művek többségénél. Még ilyen végletes állapot hiteles bemutatásának sem feltétele a közvetlen élettapasztalat. És még amikor külső tényezők nélkül fel sem merült volna öngyilkossági szándék, a kialakult állapot kóros jegyekkel is telített. Az öngyilkos egyén tulajdonságainak és helyzetének az olvasó személyes rezonanciáját kiváltó ábrázolása, egyszersmind a környezet tulajdonságainak, végül is a társadalmi helyzetnek az ábrázolása.

BÁLINT PÉTER

Adományozott lét

„...könyvedben minden meg van írva, / a napok is, amelyeket nekem szántál”
(Zsolt 139,16.)

„A mondások gyűjteménye sajátos szempontból összefűzött emlékirat, amely a *mostban*, a halál-előtti-pillanatban szólaltatja meg a reménységet és szenvedést, a könyörgést és hálaadást, az emlékezést és név nélkül a Felejthetlent, akitől adományként kaptuk az életet. Kimondani valamit: annyit jelent, mint tanúságot tenni az életről, a személyesen megélt tapasztalatokról. Mivel a tapasztalatokat gyakorta felülírja a belátás, a kimondottak időnként megváltoztatják a korábbiak érvényességét és jelentését. A gyűlöltből szeretett lesz, a már-nem-létezőből újból-itt-lévő, s akire egykoron nem hallgattunk, a *mostban* meghallgatottá válik: az űrt szava tölti ki. „Szavak és intelmek, könyörgések és imádságok a biblikus mondások gyűjteményének fundamentumai, megalapozó elbeszéléseket tesznek jelenvalóvá az idők kezdete óta és az eljövendő nemzedékek számára egyaránt”, mondta idős lelkipásztorunk, s most, árvaságom idején, hogy magam is mondásokat halászok elő emlékezetemből, jelenvalóvá teszem a már nem velem lévőket.